Kollár József

A bullshit-ontológia kreatív rombolása

Harry G. Frankfurt *On Bullshit* (*A Hantáról,* [2005] 2008) című, bestsellerré vált filozófiai műve az első kísérlet a *bullshit* megértését segítő elmélet létrehozására. A szerző úgy véli: bár tisztában vagyunk azzal, hogy kultúránk lényegi vonása a bullshit, valamiért – talán éppen a bullshit vonzó szirén-ontológiája miatt – képtelenek vagyunk szisztematikusan szembenézni vele. Jelen dolgozat Frankfurt elméletével polemizáló, de önálló teória a bullshit megértése és kreatív destrukciója céljából. Írásom a média-bullshitre történő analitikus filozófiai reflexió, annak ellenére, hogy közvetlenül egy szót sem ejtek a médiában lezajló konkrét eseményekről. Reményeim szerint az elemzés eredményeként mód nyílik egyrészt arra, hogy világosabb képet kapjunk a média-bullshit ontológiájáról, másrészt elméletem eszközöket kínál arra, hogy – ott, ahol nem adaptív a bullshit használata – más kifejezésmódokra legyen cserélhető.

A téves heurisztikák egyik, a táplálkozási metaforák körébe tartozó alesete a – magyarra valójában lefordíthatatlan – *bullshit*. Szó szerint *bikaszar*t jelent, ami köztudottan nem más, mint a hímnemű állat emésztése során keletkezett salakanyag. A bika egészséges bélműködés esetén is elkerülhetetlenül bullshitel, hiszen – jó esetben – az emésztésből visszamaradt emészthetetlen bomlástermékek a végbélnyíláson át széklet formájában távoznak a testből. A gyerekek életében fontos mérföldkő, amikor a felnőttek elvárásaihoz igazodó székelési szokásokat sajátítanak el. Az adott személyre jellemző székelési rend – hasmenés vagy székrekedés, esetleg ezek kombinációja – megváltozása gyakran valamilyen betegségre utal. A széklet minősége egyaránt függ attól, hogy mit eszünk, és hogy éppen milyen szervezetünk állapota (például vegetatív idegrendszerünk működése). Az emésztés alkalmassá teszi az ételt arra, hogy kielégítse szervezetünk tápanyag-szükségletét.

A fenti néhány állítás a bullshitnek mint egy metafora forrástartományának egyes vonatkozását villanja fel. A fogalmi metafora a megfelelések olyan szisztematikus rendszere, amelyben az elvontabb céltartomány (amit megmagyarázunk, például: SZERELEM) egyes elemeit leképezzük a konkrétabb forrástartomány (amely által megmagyarázunk, például: TÁPLÁLÉK) bizonyos elemeire (vö. Kövecses, 2005). A fogalmi metaforákkal csak a nyelvi metaforák révén kerülünk kapcsolatba, az utóbbiak a fogalmi metaforák forrástartományainak nyelvi kifejeződései. A SZERELEM TÁPLÁLÉK fogalmi metafora a következő leképezésekre épül: az éhes ember a szerelemre vágyó személy, az éhség a szerelem utáni vágy, az étel a szerelem, az étkezés a szerelmi viszony vagy szeretkezés, a jóllakás kielégülés. A következő nyelvi metaforák közvetítik a SZERELEM TÁPLÁLÉK fogalmi metaforát: „falom a nőket"; „ki vagyok éhezve a férfiakra"; „habzsolom a gyönyöröket"; „ízlelgetem a boldogságot"; „nem tudok betelni a boldogsággal"; „ennivaló vagy"; „megzabálnálak!"; „finom voltál"; „hánynom kell tőled"; „romlott nőszemély!"; „nem vagyok képes megemészteni, hogy nem szeretsz többé".

Érdekes párhuzam figyelhető meg a szerelem és a gondolkodás között abban az értelemben, hogy a gondolkodás-céltartomány egyik forrástartománya szintén a táplálkozás: a GONDOLKODÁS TÁPLÁLKOZÁS. Erre a fogalmi metaforára épül a McUniversity ontológiája. A hozzá tartozó nyelvi metaforák a következők: „falom a könyveket"; „nem tudok betelni ezzel a könyvvel"; „hánynom kell ezektől a romlott gondolatoktól"; „emésztgetem a gondolataidat"; „unom a sületlenségeidet"; „hetekig rágódtam azon, amit írtál". Az „amit most mondasz, az bullshit" kijelentés a GONDOLKODÁS ÉTKEZÉS fogalmi metafora egyik nyelvi kifejeződése, amely arra utal, hogy a beszélő a már megemésztett, tehát információtartalom nélküli gondolatait akarja „megetetni" hallgatójával.

A „bullshit" a leggyakrabban a hallgatónak vagy a nézőnek egy másik ember verbális vagy egyéb viselkedésére adott lekicsinylő reakciója. Érdekes kérdés, hogy miért nem azt mondjuk magyarul, hogy „amit gondolsz, az bikaszar", hiszen látszólag megtehetnénk. Értelmezésem szerint az angol-amerikai szó megtartása a bullshitelés nemzetközi

jellegére utal, vagyis annak belátására, hogy nem lokális jelenség, hanem világméretű, multinacionális vállalkozás. Egy olyan világban, ahol a rábeszélőgép (Pratkanis & Aronson, 1992) hatékony működése az érvényesülés egyik jelentős eszköze, a bullshit fontos terméke a kulturális evolúciónak. A bullshit olyan kulturális gének, más néven mémek (Kollár, 2001) egy csoportjának a gyűjtőneve, amelyek megemésztésre való gondolatoknak álcázzák önmagukat, pedig valójában már megemésztett végtermékek, tele, a szervezetünk számára káros anyaggal. A bullshit szimulálásra épül, hiszen azt sugallja, hogy a tudáséhségünket megszüntető (megemésztésre és megrágásra váró) gondolat, közben pedig nem más, mint salakanyag, amely valójában nem elégíti ki a tudás iránti vágyunkat, sőt megbetegít. Magyarország nem elég nagy bika ahhoz, hogy bullshiteljen, hiszen – mint már említettem – a bullshitelés multinacionális vállalkozás, amelyet a világpiacra termelnek.

András T. László és Kövecses Zoltán *Angol–magyar szlengszótár* (1991) című könyvében a következő fordítási javaslatok találhatók: „badarság", „halandzsa", „mellébeszélés", „vaker", „hanta", „hadova", „kamu", „sóder". A magyar megfelelők azt a tényt tükrözik, hogy a bullshit szót eredendően nem a „bikaszar" értelmében használták, ugyanakkor az utóbbi az, ami metaforikusságából adódóan a leginkább terjedő mémmé teszi. Olykor ezt a jelentést tulajdonítja neki Harry G. Frankfurt is *A hantáról* című cikkében:

> „Természetéből adódóan nemtörődöm, trehány alak lenne mindenki, aki hantázik? S az általuk előállított hanta vajon szükségszerűen zagyva és faragatlan? Az angol szóösszetétel (bullshit) második tagja, a *shit* (szar) kétségtelenül ezt sugallja. Az ürülék nincs megtervezve, nincs megmunkálva; egyszerűen csak távozik, odakerül. Lehet jellegzetes kupacformája, de nem feltétlenül van" (Frankfurt, [2005] 2008: 692).

A mcbullshitelés olvasatomban a mcdonaldizáció ellentéte. A mcdonaldizáció kifejezés George Ritzer (1993, 1998) *A társadalom mcdonaldizációja* című könyvéből származik. Korunkban a McDonald's a protestáns etikán alapuló kapitalista szellem egyik legkönnyebben hozzáférhető példája, hiszen szinte minden nagyvárosban megtalálható. Míg Max Weber ([1934] 1982) szerint a bürokráciában öltött testet a kapitalizmus szelleme, addig Ritzer úgy véli, hogy napjainkban a gyorséttermi láncok reprezentálják azt a leghűségesebben. Négy feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy egy szervezet vagy folyamat mcdonaldizálható legyen:

(a) A *hatékonyság* azt az optimális módszert jelenti a mcdonaldizációban, amely lehetővé teszi, hogy a szervezet a lehető legrövidebb időn belül teljesítse a feladatait. A McDonald's azt ígéri, hogy a náluk étkezők a lehető leggyorsabban eljutnak az éhség állapotából a teljes telítettségig.
(b) A *kalkulálhatóság* azt jelenti ebben a kontextusban, hogy adott pénzért adott mennyiséget garantálnak, amihez stabil minőség társul. Más szóval a mcdonaldizáció ontológiájának központi kategóriája a mennyiség: a vevők nagy mennyiségű terméket kapnak rövid időn belül, jó minőségben. Ez lehetővé teszi a vásárlók számára, hogy pontosan tudják, „mennyiért" kell „annyit" (keveset) fizetniük. A szervezet azt üzeni: ez egy olyan világ, amelyben kevés pénzért nagy értékű áru kapható. A munkatársaktól elsősorban azt várják el, hogy gyorsan (ismét a mennyiség) dolgozzanak, hiszen a minőség az egyes munkafázisokat követve eleve adott.
(c) Az *előre jelezhetőség*, valamint a standardizált és uniformizált szolgáltatás jellemzi az élet mcdonaldizált területeit. Az előre jelezhetőség azt jelenti, hogy nem számít, a világ mely táján tér be a vásárló, mindig ugyanazt a szolgáltatást és terméket kapja, ha belép a mcdonaldizált valóságba. Ez nem csupán a vevőkre, a szolgáltatást végzőkre is jellemző: az általuk elvégzett feladatok ismétlődő rutinokra épülnek, vagyis előre jelezhetők.
(d) Erős *kontroll* jellemzi a mcdonaldizált világokat, amelyben a standardizált és uniformizált munkavállalókat lehetőség szerint gépekkel helyettesítik.

A mcdonaldizáció társalgásbeli formája az úgynevezett grice-i maximák betartása. Paul Grice ([1975] 2009) szerint az együttműködés alapelve teszi lehetővé a racionális kommunikációt, amelyhez négy maxima kapcsolódik. Akkor beszélhetünk együttműködésről, ha a társalgáshoz való hozzájárulás illeszkedik a beszélgetés elfogadott céljához és irányához. A mennyiség maximája azt követeli a beszélőtől, hogy legyen a kívánt mértékben informatív, de ne legyen túl informatív, azaz ne locsogjon fölöslegesen. Ha Big Macet kérek, ne adj helyette se üres zsemlét, sem pedig nyolc-

fogásos ebédet. A minőség maximájának betartása esetén nem mondhatunk olyat, amit hamisnak vélünk, illetve amire nincsen bizonyítékunk. Ha Big Macet árulsz, akkor ne adj helyette „hamisítványt" (az legyen valóban benne, aminek lennie kell). A viszony, kapcsolat (relevancia) maximája arra kötelez, hogy a témánál maradjunk. Ha Big Macet kérek, ne ajánlj helyette mákos tésztát. A modor (érthetőség) maximájának elfogadása esetén kerüljük a homályosságot és kétértelműséget, tömören és rendezetten fogalmazunk. Ha belépek a McDonald's-ba, világos, hogy mit akarok: oldjuk meg gyorsan, rendezett formában és mindenféle bonyodalom nélkül. A McDonald's tegye explicitté, hogy miben segít megoldani a problémát, és az elvárt tempóban szolgáljon ki.

Grice szerint amennyiben a hallgatóság számára is nyilvánvaló módon elfogadjuk az együttműködési alapelvet, viszont egy vagy több maximát tudatosan megsértünk, akkor implikálni akarunk valamit. Például az „amit beszélsz, az bullshit" metaforikusan használt kijelentés szószerinti értelemben hamis, vagyis megsérti a második grice-i maximát. Mivel a hallgató tudja, hogy a beszélő mindezt tudatosan teszi, miközben nem rúgja fel az együttműködést, feltételezi, hogy ezzel az állítással valamit ki akart fejezni, implikálni kívánt azon túl, amit szó szerint mondott. Szó szerint a bullshit bikaszart jelent, ami a hímnemű állat emésztése során keletkezett salakanyag. Metaforikusan nyilván azt implikálja (a GONDOLKODÁS EMÉSZTÉS fogalmi metaforát alapul véve), hogy a hallgató szempontjából ezek a gondolatok semmit sem érnek, sőt ártalmasak. A „megrágom a gondolataidat", „emésztgetem a gondolataidat" metaforák nyilván emészthető, tápanyagban gazdag gondolatokra utalnak, és nem salakanyag-evésre (szarrágásra). A „szarrágó" metaforát elsősorban olyasvalakire használjuk, aki szó szerinti értelemben megenné a saját salakanyagát is, hogy az is hasznosuljon. A bullshitelő viszont hallgatóságával akarja „megetetni" emésztése értéktelen végtermékét. Az „ezt nem veszem be", „etess ezzel mást!" metaforák egyebek mellett a bullshit visszautasítására szolgának. A bullshit sajátossága az, hogy mivel nem törődik az állítás igazságértékével, gyakran az öncsalás eszköze is, vagyis a bullshitelő nem csupán mással, de magával is „megeteti" székletét, azaz akaratlanul is szarrágóvá válik. Frankfurt szerint a bullshit azért ártalmasabb a hazugságnál, mert az utóbbinak figyelemmel kell lennie a valóságra, ugyanis a hazugság az igazságon ütött rés, míg a bullshit panorámaszerű, átfogó vízió, a francia filozófus Jean Baudrillard ([1981] 1996: 2) szavaival: hiperrealitás. A hiperrealitás a szimuláció tökéletes formája: „Miközben átmegyünk egy olyan térbe, melynek görbülete sem a valóságé, sem az igazságé, a szimuláció kora minden referenciálisnak a likvidálásával veszi kezdetét." A bullshit tehát olyan világ építőeleme, amelyben nem használható a minőség grice-i maximája. Lehetetlen elkülöníteni a hamis állításokat az igazaktól, és a valóság hiánya miatt evidenciákat sem tudunk keresni. Így felértékelődik a jelentősége a hiperrealitás mcdonaldizált tereinek, amelyek – ha csak a szimuláció szintjén is – olyan ontológiát hoznak létre, amelyben működtethetők a grice-i maximák. A *mcbullshit* által konstituált világok erős ontológiája lerombolható a mcdonaldizáció, vagyis a grice-i együttműködési alapelvre és maximákra épülő hiperterek révén. A hiperrealitás folyamatosan áramló világában a mcdonaldizált világdarabok válnak a referencia szimulációs tereivé. A mcdonalizált világ a „valóság sivataga", az igaz és a hamis elkülönítésének logikai tere. A mcdonaldizáció terápia, megszabadít a „megrághatatlan", értéktelen, sőt önpusztító gondolatok „emésztgetésétől". A mcdonaldizáció ontológiáját a kétértékű logika (igaz vagy hamis) elfogadása konstituálja. A mcdonaldizáció világa lehetővé teszi, hogy a hiperrealitást is elhelyezzük a kétértékű logika terében:

> „Eltitkolni annyi, mint úgy tenni, mintha nem lenne az, amink van. Szimulálni annyi, mint úgy tenni, mintha lenne az, amink nincs. Az első jelenlétre utal, a második hiányra. De a dolog bonyolultabb, hiszen a szimulálás nem színlelés: »Aki betegséget színlel, egyszerűen ágyba fekhet és elhitetheti, hogy beteg. Aki betegséget szimulál, az néhány tünetet is képes produkálni.« (Littré) Azaz a színlelés vagy eltitkolás érintetlenül hagyja a realitás elvét: a különbség mindig világos, csak éppen el van kendőzve. Ezzel szemben a szimuláció megkérdőjelezi az »igaz« és a »hamis«, a »valódi« és a »képzeletbeli« közötti különbséget" (Baudrillard, [1981] 1996: 2).

A bullshit tehát olyan szimuláció, amelyben nincs kritériumunk arra nézve, hogy a „bika" valóban együtt hált-e a tehenekkel, vagy csupán bullshitelés révén szimulálja. A bullshitelő nem eltitkol, vagyis nem hazudik vagy elhallgat, hanem egyszerűen szimulál. A szimuláló beteg Baudrillard szerint nem színlel, hanem tüneteket produkál önmaga számára is. A szimuláns álbeteget jelent, akinek pontosan olyan tünetei vannak, mint egy valódinak. A színlelelés a hazugság egy fajtája, amely elvben leleplezhető, míg a szimuláció nem. A szimuláns olyan hamisítóra hasonlít, aki maga

is elhiszi, hogy amit csinál, eredeti, vagyis úgy idéz másokat, hogy közben elfeledkezik az idézőjelről, és azt hiszi, hogy amit mond, az autentikus és nem másolat. Jaroslav Hasek *Švejk* című regényében arról folyik a vita, hogy Švejk szimulál-e vagy hiteles. A főszereplőt három, különböző pszichiátriai iskolába tartozó orvos egyaránt bolondnak minősíti. „Távozása után a háromtagú kollégium egyhangúlag megállapította, hogy mindama természeti törvények alapján, melyeket a pszichiátria tudorai kitaláltak, Švejk notórius hülyének és idiótának számít" (Hasek, [1923] 1957: 46). Velük ellentétben azonban a bolondokházából szimulálás miatt rövid időn belül eltanácsolják.

A regényben később újra előkerül a szimuláció kérdése, Bautze katonai főorvos „11 000 civil közül 10 999 szimulánst emelt ki", a fennmaradó egyet azért nem tudta leleplezni, mert vizsgálat közben meghalt.

„Vigyék innét ezt a szimulánst – mondta Bautze, amikor meggyőződött róla, hogy az illető halott." Bautze doktor valójában nem fogadja el a szimuláció ontológiáját, vagyis kikéri magának, hogy „a szimuláció megkérdőjelezi az »igaz« és a »hamis«, a »valódi« és a »képzeletbeli« közötti különbséget". Az általa elfogadott világban az emberek vagy egészségesek vagy színlelnek, harmadik eset nincs. A betegség teljesen hiányzik ebből az erős ontológiából. Valójában az orvosnak nem gyógyítania kell, hanem leleplezni a színlelőket. Ebben a világban a bullshit nem létezik, csupán a hazugság, amit le kell leplezni, vagy az ostoba, ártalmatlan fecsegés, vagyis szófosás, amire oda sem kell figyelni. Hasek nem tekinti értelmetlen időtöltésnek a fecsegést, hiszen Švejk gyakran fecsegés közben, mindenfajta előre eltervezett megoldandó cél nélkül mond ki – csak úgy, mellesleg – fontos dolgokat. A regény egyik előfeltevése az, hogy az ember mintegy beleszövődik világába, és nem utólagosan helyeződik belé. Olyan közös világban élünk, amelyet megosztunk a többiekkel, és velük együtt próbálunk kitörni a mindennapi fecsegésből.

Martin Heidegger szerint az, „hogy a fecsegés talajtalan, nem teszi lehetetlenné, hanem éppen elősegíti, hogy behatoljon a nyilvánosságba" (Heidegger, [1927] 1989: 317). A fecsegés lehetővé teszi, hogy úgy értsük meg a dolgokat és egymást, hogy közben nem kell a valódi megismerésre fecsérelni az időt. Megóv annak a kudarcától, hogy esetleg nem leszünk képesek elsajátítani az adott ismeret befogadásához szükséges tudást. A fecsegőnek nem kell tekintettel lennie az igazságra, bármit bármivel összekapcsolhat anélkül, hogy mindezt kreatív módon tenné. Asszociációi a mindenki által jól ismert és megszokott mederben hömpölygetik az ismerős gondolatokat. A fecsegés tehát nem hazugság: a „fecsegésnek nem az a létmódja, hogy *szándékoltan* valamit valami másnak *tüntet fel*" (Heidegger, [1927] 1989: 317). A fecsegő – miközben ömlik belőle a szó – figyelmen kívül hagyja, hogy állításai igazak-e vagy hamisak.

Frankfurt szintén azt tekinti a bullshitelő sajátosságának, hogy – a hazudozóval szemben – nem törődik kijelentései igazságával. A fecsegés az ember mindennapiságának létmódja, míg a hazugság és a bullshit a manipulálás eltérő eszközei; mindkettő a hatalom akarásának más-más módszeréhez folyamodik. Sztereotip módon a női létezés egyik jellegzetes formájaként kezelt fecsegést ártalmatlanabbnak tekintjük, mint a férfiak versengő világához tartozó bullshitelést. Amikor valakire azt mondjuk, hogy bullshitel, akkor nem teszünk mást, mint – meglehetősen durva formában – felhívjuk a figyelmét arra, hogy nincs azoknak a kompetenciáknak a birtokában, amelyeket sugallni akar. A fecsegés és a bullshitelés egyaránt „a valóság sivatagának" eltüntetésére használt „stratégia", a folyékony semmitmondás bevett eszköze, amely a „dadogó lét" elfedésére szolgál (vö. József Attila: *Óda*). A fecsegés és a bullshitelés abban is hasonlít egymásra, hogy egyik sem tekinthető hazugságnak.

Hasek Bautze doktora valójában nem fogadja el a színlelés, mint a hazugság egy fajtája, illetve a szimuláció, mint bullshit közötti különbséget. Amikor szimulációt mond, valójában színlelésre gondol. Az utóbbi ugyanis elvben leleplezhető, hiszen az igazság és a hamisság által konstituált logikai térben létezhet csupán, ezzel szemben a szimuláció kitör ebből a logikai térből, amit Bautze doktor egyszerűen nem fogadhat el, hiszen háború van, minden harcosra szüksége van az államgépezetnek. Némiképp anakronisztikusan fogalmazva: ez egy olyan de-mcdonaldizálódott, ennek következtében őrült világ, ahol az őrülteket egészségesnek nyilvánítják, és még a halált is szimulációnak, ha tetszik, bullshitnek tekintik. Bautze doktor szerint, amikor a színlelőnek szólnia kéne, kussol, játssza a halottat, holott puskát kéne fognia, ha lenne benne kurázsi. Ez valójában olyan hiperrealitás, amelyből hiányoznak a mcdonaldizált terek (a háború szétzúzta őket), amelyek lehetővé tennék a színlelés vagy a hazugság, illetve a szimuláció vagy a bullshit megkülönböztetését. A regényben a „szimulánsokat" úgy próbálják átnevelni, hogy beöntést, gyomormosást és egyéb „gyógyító eszközöket" vetnek be annak érdekében, hogy kigyógyuljanak álbetegségükből. Miután Švejk közli orvosaival, hogy reumás, azok a következő gyógymódot írják elő számára: „Írja: Švejk, abszolút diéta, naponta kétszer gyomormosás, naponta egyszer beöntés, aztán majd meglátjuk, hogy mi lesz tovább" (Hasek, [1923] 1957: 84–85).

A bullshitelést, vagyis a szimulálást tehát úgy akadályozzák meg, hogy nem hagyják emészteni a „színlelőt". Akinek nincs semmi a gyomrában, az nem tud bullshitelni. Az „fosik", vagyis fél, de nincs mivel „leszarni" az egészet, vagyis fölülemelkedni a helyzeten. A GONDOLKODÁS ÉTKEZÉS fogalmi metafora alapján a gyomormosás nem más, mint agymosás. Valójában a bullshit ellenszere nem az agymosás, hanem az mc- vagy de-mcdonalizáció, vagyis maga Švejk.

> „A főtörzsorvos szorosan odalépett Švejkhez:
> – Kíváncsi vagyok, maga tengeri disznó, hogy most vajon mit gondol magában.
> – Alázatosan jelentem, hogy én egyáltalában nem gondolkozok.
> – Himmeldonnerwetter – üvöltötte az egyik bizottsági tag, a kardjával csörömpölve –, azt mondja, hogy egyáltalán nem gondolkozik. És mért nem gondolkozik, maga sziámi elefánt?
> – Alázatosan jelentem, hogy azért nem gondolkozok, mert az a katonaságnál meg van tiltva a katonáknak. Amikor évekkel ezelőtt a 91-es ezredben voltam, a kapitány úr mindig azt mondta nekünk: »A katonának nem szabad a saját fejével gondolkozni. Gondolkoznak helyette a feljebbvalói. Mihelyt egy katona elkezd gondolkozni, akkor az már nem katona, hanem csak egy disznó, tetves civil. A gondolkodásból nem jön ki semmi más...«
> – Fogja be a pofáját – szakította félbe Švejket a bizottság dühöngő elnöke –, magáról már hallottunk egyet-mást. Der Kerl meint: man wird glauben, er sei ein wirklicher Idiot... Dehogyis idióta maga, Švejk, maga egy ravasz gazember, egy minden hájjal megkent csirkefogó, tetves kapcabetyár, érti...
> – Alázatosan jelentem, hogy értem.
> – Mondtam már, hogy fogja be a pofáját, nem hallotta?
> – Alázatosan jelentem, hogy hallottam, hogy fogjam be a pofámat.
> – Himmelherrgott, hát akkor fogja be a pofáját, mert ha megparancsoltam, akkor jól tudja, hogy magának kussolni kell.
> – Alázatosan jelentem, hogy tudom, hogy nekem kussolni kell" (Hasek, [1923] 1957: 93).

Az idézett szövegrész nagyon jó példája a de-mcdonaldizáció paradox technikáját alkalmazó bullshitmentesítésnek, jelen esetben Švejk önterápiájának. A paradoxonokra épülő technika nem más, mint az úgynevezett kettős kötés de-mcdonaldizációja. A paradoxonok őstípusai a logikai paradoxonok, amelyek akkor jönnek létre, amikor elfogadhatónak tűnő premisszákból az érvelés szabályainak betartásával elfogadhatatlan konklúzióhoz jutunk. Nézzünk egy mindenki által jól ismert paradoxont: „A krétai Epimenidész azt mondja, hogy minden krétai hazudik." Ha igazat állított, akkor hazudott, vagyis nem állított igazat, amiből – a *reductio ad absurdum* következtetési módot alkalmazva – az következik, hogy nem lehetséges, hogy igaz kijelentést tett, tehát hazudott. A „reductio ad absurdum" röviden a következőt jelenti: tegyünk fel valamit, majd vezessünk le belőle ellentmondást, és akkor kénytelenek vagyunk arra a következtetésre jutni, hogy feltevésünk nem helyes, azaz hamis. Ha Epimenidész hazudott, akkor viszont igazat mondott, mivel azt állította, hogy a többi krétaival egyetemben mindig hazudik, és feltettük, hogy krétai honfitársai tényleg hazudnak. Epimenidész tehát hazudott is, meg igazat is mondott egyszerre, ami elfogadhatatlan konklúzió.

A paradoxon megoldására többféle megoldási javaslat született, én most az Alfred Tarsiktól származót mutatom be (Tarski, [1944] 1990). A mondatok jelentős hányada nem tartalmaz úgynevezett szemantikai fogalmakat (például igazság, hamisság, érvényesség, jelentés), ezeket nevezzük „0-szintű mondatoknak". Azokat a mondatokat, amelyek a 0 szinten található mondatok igazságát vagy hamisságát állítják, hívjuk „1-es szintű mondatoknak". A 2-es szinten található kijelentések a hierarchiában egy szinten lejjebb található mondatok szemantikai tulajdonságainak megragadására szolgálnak, és így tovább. A fent bemutatott logikai építményt nevezzük Tarski-hierarchiának. Egy mondat csak a nála lejjebb lévő kijelentések igazságáról és hamisságáról állíthat valamit, a saját igazságértékéről viszont nem. Ha Epimendiész ismerte és elfogadta volna ezt a megoldást, akkor a következőt állíthatta volna Tarski szellemében: „Eddig minden krétai hazudott."

Gregory Bateson (1956) a fent bemutatott logikai paradoxont használta analógiaként a skizofrénia magyarázata során. A paradoxonokra épülő torz családi kommunikáció egyéb feltételek fennállása esetén a skizofrénia kialakulásának oka lehet. Amennyiben anya és gyermeke a paradoxonok által konstituált világban él, akkor szinte elkerülhetet-

len a kommunikációjuk torzulása. A kettős kötés *(double bind)* a paradoxonokon alapuló kommunikáció egyik tipikus formája, az erős népi ontológia fenntartásának fontos, gyakran a résztvevők számára is rejtett eszköze. Fennállása esetén a verbális és a nonverbális üzenetek ellentmondanak egymásnak, ezért dekódolásuk lehetetlen. Az idézett regényrészletben Švejk azt állítja, hogy érti, amit parancsoltak neki, viszont ha valóban értené, akkor nem válaszolna. Itt annak révén implikál annál többet, mint amit szó szerint mond, hogy megsérti a mennyiség alapelvét, vagyis túl sok információt szolgáltat arról, hogy megérti, amit parancsolnak neki. A skizofrén betegekre jellemző, hogy nehezen képesek dekódolni a grice-i relevancia maximájának megsértését. Švejk esetében az orvosok nem tudják eldönteni, hogy szándékosan vagy nem szándékosan sérti-e meg egyik vagy másik grice-i maximát.

A Švejkkel való találkozáskor az orvosok (kivéve Bautze doktor) – akár a skizofrének – kettős kötéstől szenvednek, mivel nem tudják eldönteni, hogy valódi vagy álbeteg-e. A bullshit által konstituált szimuláció világában egyszerűen nincs rá mód, hogy megkülönböztessék az igazat a hamistól. Amikor betegként közelítenek hozzá, akkor egészségesnek mutatkozik, amikor egészségesnek tekintik, akkor a betegségszimptómát mutatja. A szimuláció, illetve a bullshit logikája nagyon hasonlít a paradoxonokéhoz: mindkettő esetében csődöt mond a kétértékű logika. A paradox szituációt az idézi elő, hogy az orvosok a háborús helyzetben mindenkiről be akarják bizonyítani, hogy egészséges, aki nem, az színlel. A szimulánsokat az egészségesek vagy a színlelők kategóriáiba szeretnék száműzni, ez pedig lehetetlen. A paradoxon abból ered, hogy bár verbálisan használják a szimuláns szót, az általuk hallgatólagosan (nonverbálisan) elfogadott háborúontológiához nem illeszkedik. Azért kerülnek kettős kötésbe, mert az általuk létrehívott irracionális világot Švejk de-mcdonaldizálja, vagyis tükröt tart a tébolynak, azaz metaszintre emelkedve kilép a rendszerből.

Bateson (1956) modellje alapján a kettős kötés a paradoxonok logikai terébe szorult üzenetek folytonos és módszeres termelésének köszönheti létét. A következő feltételek fennállása esetén beszélhetünk kettős kötésről:

1. A háborús szisztémában a sorozó orvosok, abban a szituációban, amikor Švejk egészségesnek mutatja magát, elbizonytalanodnak, szorongani kezdenek, és nem hiszik el, hogy normális. Ekkor azt követelik tőle, hogy látható jelét adja az elmebetegségnek.
2. Viszont mivel az utolsó szál emberre is szükség van, és az állam elvárja tőlük, hogy mindenkit egészségesnek nyilvánítsanak, el kell nyomniuk magukban a kritériumok hiányából adódó kételyt, ezért elkezdik gyűlölni Švejket, és arra késztetik, bizonyítsa be, hogy nem elmebeteg.
3. Mint minden kettős kötésben vergődő rendszerben, a haseki világban is merev interakciós mintázatokat produkálnak a résztvevők. A double bind helyzetben a valóságra való utalás, a helyzet objektív megértésére irányuló erőfeszítés elutasításra talál. Az egyetlen lehetőség a változtatásra a téboly, vagyis a paradoxonok logikájának akaratlagos tükrözése.

Bateson értelmezése szerint a kettős kötés nem a szereplők viselkedéséből származik, hanem a rendszer működéséből, a válságot folyamatosan fenntartó vagy azt növelő pozitív visszacsatolások jelenlététől. Olvasatomban a bullshitelő is kettős kötésben szenved, hiszen mond is valamit meg nem is, üzenni akar, de nincs üzenete, szellemi táplálékot kíván szolgáltatni, de csupán emésztése végtermékét adja. A paradoxonok logikai teréből tehát a de-mcdonaldizáció segítségével lehet kitörni, vagyis metaszintre kell emelkedni, egy fokkal feljebb a Tarski által létrehívott hierarchián. Bármiféle, józan észre alapozott válasz csupán megerősíti a kettős kötést. A metaszintre csak a paradoxonok logikájának tudatos kiaknázása révén juthatunk. A paradox élethelyzetek (ezen belül a bullshit) csak a paradoxonok révén szüntethetők meg, nem elég tudatosítani a részvevőkben, hogy milyen szituációba kerültek.

Paul Watzlawick és munkatársai *Az emberi kommunikáció pragmatikája* ([1967] 1997) című írásukban négy paradoxontípust azonosítanak:

1. Az önmagának ellentmondó utasítás („Légy spontán!") arra indítja a megszólított személyt, hogy úgy viselkedjék, ahogy mi szeretnénk, de ezt belső meggyőződésből (viszont semmiképpen sem akaratlagosan) tegye, és ne azért, mert mi azt akarjuk. Vagyis azt akarjuk tőle, hogy azt akarja, amit mi akarunk, de akaratlanul. Ez nem azonos a „Vegyél nekem virágot!" típusú felszólítással, hiszen virágot akarhat valaki venni, de spontán csak akaratlanul lehet az ember.

2. A másik paradoxontípus az adott személy valóságészlelését kérdőjelezi meg. Hasek regényében a megalázott és olykor valóban beteg katonáktól azt várják el, hogy vonzónak lássák a hadsereget. Továbbá azt is előírják számukra, hogy egészségesnek tekintsék magukat abban az esetben is, ha rosszul vannak, vagyis betegek.
3. A harmadik paradoxontípus jellegzetessége, hogy az adott személyt érzéseinek megtagadására kényszerítik. Hasek regényében kötelezik a katonákat, hogy a legveszélyesebb feladatokat vállalják magukra, és elvárják tőlük, hogy mindezt belső késztetésből, boldogan tegyék.
4. Az utolsó paradoxontípus esetén olyan szituációkba kerülnek az emberek, amelyekben egyszerre tiltanak és követelnek valamit. Például amikor Švejktől megkérdezik, hogy vizsgálták-e már az elmeállapotát, akkor ő azt feleli, hogy igen, és papírja van róla, hogy bolond. Erre a katonaorvos azt válaszolja neki, hogy szimuláns. Tehát egyszerre várják el tőle, hogy bolond legyen és egészséges. Vagyis kötelező megmondani az igazat (ha valaki bolond, azt is), viszont egyáltalán nem szabad bolondnak lenni.

A katonaorvosok azért szoronganak, mert a lelkük mélyén sejtik, hogy a színlelők és az egészségesek osztálya kiegészül a szimulánsokéval. Azért próbálják beöntéssel és hashajtókkal kezelni az embereket, hogy ne tudjanak szimulálni, vagyis bullshitelni. Ez a megoldás azért ítéli kudarcra magát, mert általa nem lehet kitörni a paradoxonok logikai teréből. A paradoxonok kreatív destrukciója során tudatában kell lennünk, hogy a megoldást lehetővé tevő metaszintre csupán paradoxonok révén kerülhetünk, ahogy ezt Švejk teszi:

> „– Kíváncsi vagyok, maga tengeri disznó, hogy most vajon mit gondol magában.
> – Alázatosan jelentem, hogy én egyáltalában nem gondolkozok.
> – Himmeldonnerwetter – üvöltötte az egyik bizottsági tag, a kardjával csörömpölve -, azt mondja, hogy egyáltalán nem gondolkozik. És mért nem gondolkozik, maga sziámi elefánt?
> – Alázatosan jelentem, hogy azért nem gondolkozok, mert az a katonaságnál meg van tiltva a katonáknak" (Hasek, [1923] 1957: 93).

Amikor Švejk azt állítja, hogy nem gondolkodik, akkor éppen azt a gondolatot közli, hogy nem gondolkodik. Ha nem gondolkodik, akkor most sem gondolatot közöl, amit gondolat nélkül nem tudna közölni, vagyis gondolkodik is, meg nem is. Švejk ezen paradox kijelentésével kitör a paradoxonok logikai teréből, a szimuláció, a bullshit világából.

A szimuláció azért hasonlít a paradoxonokhoz, mert nem igazolható és nem is cáfolható. Bacsó Péternek a *Tanú* című filmjében az okoz feszültséget, hogy az ötvenes évek szocializmusát, mint szimulált hiperrealitást, tanúk segítségével próbálják legitimálni. A tanú elvben csak a legbecsületesebb emberek közül kerülhet ki, aki különbséget tud tenni igaz és hamis, bűnös és bűntelen között, vagyis hitelesen tudja halálba segíteni a rendszer vélt ellenségét. Amint belép a hiperrealitásba, kilép a kétértékű logika teréből (Pelikán elhagyja a valóságot mint az irracionálisan áradó szimulációt mederben tartó gátat), és semmit sem tud igazolni, tanúsítani. A szimuláció akkor nem válik tébollyá, ha a mcdonaldizáció keretezi, és ha áttöri ezt a gátat (és mindent a paradoxonok logikája ural), akkor még mindig segíthetnek a „de-mcdonaldizáció homokzsákjai". A bullshit által konstituált terek egyik fontos világdarabja a blöff, amelyben értelmezésem szerint együtt van jelen mcbullshit és mcdonaldizáció. A hazudozóval és a színlelővel szemben a blöffölőt nem zavarja, hogy időnként leleplezik. Célja, hogy ellenfelei ne tudják, éppen jó lapjai vannak-e vagy sem. Vagyis néha csak bullshitel arról, hogy együtt hált a tehenekkel, máskor viszont tényleg együtt van velük. Soha nem lehet tudni róla, hogy éppen nyerő helyzetben van-e, vagy csupán úgy tesz, mintha abban lenne. A blöffel szemben a „sima" bullshitelés tekinthető az adott személy kisebbrendűségi érzéstől való megszabadulási kísérletének, ami a kisebbrendűségi komplexushoz vezet (vö. Adler, [1931] 1994: 44–61). Minél nagyobb a kisebbrendűségi komplexus, annál nagyobb a bullshit. A bullshit ebben az esetben emészthetetlen, értéktelen gondolat. A blöff viszont olyan bullshit, amelynek van tápértéke, egyfajta (játékelméletileg bizonyíthatóan) jó életstratégia (vö. Mérő, 2000: 98–118). Kissé játékosan: olyan hamburger, amely olykor ehetetlen, máskor ehető, vagyis időnként Big Mcbullshit, időnként valódi Big Mac.

Bautze doktor erős ontológiájával (aki beteg, szimulál, a depresszió hülyeség, ez nem probléma stb.), illetve az agymosással szemben a paradoxonok švejki logikája, a de-mcdonaldizáció a bullshit ontológiájának felszámolására használható eszköz. A gátakat áttörő, irracionális szimuláció éppen olyan veszélyes, mint a valóság hiperracionális sivataga. A mcdonaldizált szimuláció, a gátak közé zárt áramlás, valamint a kreatív rombolás de-mcdonaldizált világa segít abban, hogy kitörjünk a paradoxonok logikai teréből.

A bullshit hiperrealitásából való kilépés másik formája a paradoxonok mellett az asszociációs mechanizmusok által konstituált megoldástérből kitörő bisszociáció. Egyebek mellett a bullshitelést is megalapozó asszociáció terjedelme

> „…a pedáns merevségtől a liberális nyitottságig húzódik – bizonyos határok között, és horizontális asszociatív hálózatokkal, kereszthivatkozásokkal összekapcsolt vertikális, »abszraktív« hierarchiákba rendezhetők" (Koestler, [1967] 2000: 238).

Ez jellemző a rutin gondolkodási formákra, amelyek kötött szabályokkal és rugalmas vagy kevésbé rugalmas stratégiákkal rendelkeznek. A sakk szabályai többféle stratégia használatát teszik lehetővé, mint a zokni mosásáé. A sakkban is adódnak azonban megoldhatatlan szituációk, amikor már a legjobb stratégiák sem segítenek, és elkerülhetetlen a vereség. Ilyenkor ki kell lépnünk a rendszerből, például azáltal, hogy leitatjuk az ellenfelünket. Mint Arthur Koestler szellemesen utal rá, a sakkban nincs olyan szabály, ami ezt megtiltaná. A sakkozás és a másik leitatása már két külön szabályrendszerrel bíró rendszer összekapcsolása, azaz bisszociáció. Koestler szerint az adott szabályrendszer által konstituált stratégiatérből a bisszociáció révén törhetünk ki. Ez akkor következik be, amikor két eltérő szabálykészlettel rendelkező kognitív mátrixot kapcsolunk össze egymással.

> „A bisszociáció azt jelenti, hogy két, korábban összefüggés, kapcsolat nélküli kognitív mátrix egyesül olyan módon, hogy a hierachiában új szint jön létre, amely tagjaiként tartalmazza az előzőleg még különálló struktúrákat" (Koestler, [1967] 2000: 239).

Donald Davidsonnak (1984) az a megvilágító erejű metaforája, hogy „a metafora a nyelv álommunkája", a bisszociáció eredménye. Freud nyomán tudjuk, hogy a metaforák gyakran a tudattalannak köszönhetik a létüket, és az álmodás során tudattalan gondolattartalmak kerülnek a tudatelőttesbe, illetve a tudatba. Davidson egy metonimia révén (a nyelvet használja az álmodó emberek összességének jelölésére) olyan metaforát hoz létre, amely azt sugallja, hogy az emberek csupán közvetítői a nyelv által megálmodott metaforának. Vagyis azok a sikeres metaforagyártók és -értelmezők azok, akik alkalmasak arra, hogy a nyelv kreatív működését segítsék, de legalábbis ne akadályozzák. Ez a gondolat jól illeszkedik a problémamegoldás úgynevezett szemetesláda-modelljéhez (vö. March, [1972] 2005). A döntési szituációkban a megoldások keresik a problémákat, vagyis a döntéshozók csupán közvetítenek a problémák és a megoldások, a válaszok és a kérdések között. Az adott szemetesláda szabálykészlete csak bizonyos megoldási stratégiákat tesz lehetővé, csupán a különféle szemetesládák összekapcsolása és a szemét kreatív áramoltatása teszi lehetővé a rendszerből való kitörést. A szemetesláda konfigurálása, a szemét áramoltatásának módja nem más, mint az adott személy vagy közösség életstílusa. Az elvont fogalmakat értelmező fogalmi metaforák a nyelv megszokott működésének termékei. A bullshit-ontológia kreatív destrukciója során a hétköznapi metaforákat (nyelvi szemetesládákat) bisszociatív módon újrahasznosítjuk, vagyis a szemetesládákat újrakonfiguráljuk a kiterjesztés, a kidolgozás, a kritikus kérdezés s a komponálás révén (vö. Kövecses, 2005: 61–63). A kiterjesztéskor egy konvencionális fogalmi metafora megszokott nyelvi kifejezései helyett újakat használunk. A GONDOLKODÁS ÉTKEZÉS fogalmi metaforát kiterjesztjük a „mcdonaldizáció" kifejezés bevezetése révén. E szerint gondolkodni nem más, mint hatékonyan, standard eszközökkel, kontrolláltan és jól kalkulálhatóan, vagyis algoritmizálható módon megoldani a problémát. A kidolgozás során a metafora forrástartományának egy már létező nyelvi kifejezését interpretáljuk újfajta módon. Például „A hatvanas évek Magyarországa mint gulyáskommunizmus" metaforát új összefüggésekben értelmezzük. A mcdonaldizáció fogalmi keretében a gulyáskommunizmust is a mennyiség konstituálja, de hiányzik belőle a hatékonyság, a standardizáltság, a kalkulálhatóság és a kontrolláltság. A „gulyáskommunizmus" kifejezés nyilván arra utal, hogy az ötvenes évekkel szemben már van mit enni, jól lehet lakni. Evés közben a magyar ember nem beszél, vagyis nem politizál, akinek tele van a szája, az hallgatásra kényszerül. A Kádár-rendszer a hatvanas években egy nagy, közös kondérként definiálta önmagát, negatívabb kifejezéssel egyfajta menzakultúra, amelyben a konyhás nénik azok az elvtársak, akik a többieknek a szájába adják az ételt. A konyhafőnök ajánlata: gulyáskommunizmus, jobb, mint a romániai kőleves vagy az „azt egyél, amit találsz, ha már mindent elvettünk tőled" játék. A gulyáskommunizmus azt sugallja, hogy egyél, és ne morfondírozz, illetve döntsd el, hogy enni akarsz-e vagy gondolkodni, a kettő együtt nem megy. Kicsit mócsingos a hús, kicsit zsíros a leves, kicsit piszkos a tányér, kicsit koszos a kanál, de a kondér a miénk.

A kritikus kérdezés során kiselejtezzük azokat a fogalmi metaforákat, amelyek lehetetlenné teszik az adaptív problémamegoldást. Erre most azért nem hozok példát, mert adott szituációban bármely fogalmi metafora lehet maladaptív. A komponálás során a mindennapi fogalmi gondolkodás elemeiből építünk új komplexumokat, a különféle metaforák révén. Vegyük a GONDOLKODÁS ÉTKEZÉS, A SZERELEM ÉTKEZÉS, illetve az ÉLET ÉTKEZÉS fogalmi metaforákat, amelyeknek közös a forrástartományuk. E fogalmi metaforák azt rögzítik, hogy az emberi életben a gondolkodás, a szerelem és az evés egyaránt fontos szerepet játszik. Az étkezési metafora része a már bemutatott mcdonaldizáció, posztmcdonaldizáció, de-mcdonaldizáció, valamint a bullshit mint a tápanyag nélküli gondolat metaforája. A gulyáskommunizmus mint metafora, jól illeszkedik a kissé ironikus neologizmushoz, a mcproletarizációhoz. A gulyáskommunizmus és a menzakultúra a mcproletarizáció terméke. A mcproletarizáció a mcdonaldizáció ellentéte, vagyis bármely olyan szervezetre használható, amely nem hatékony, standardizálatlan, kalkulálhatatlan és nem kontrollált. A mcproletarizáció jelenlétére utal az, ha grice-i maximák betartása helyett üvöltöznek a részvevők, vagyis szélsőségesen nem relevánsak.

A mcproletarizáció tipikus példája a gulyáskommunizmus, hiszen itt is a mennyiség a központi kategória, csakúgy, mint a mcdonaldizáció esetében. A médiával szemben megfogalmazható világos cél az, hogy ahol eddig mcproletarizáció volt, ott mcdonaldizáció legyen. A Kádár-rendszer tovább élő metaforái éppen úgy programozzák a nyelven keresztül a viselkedésünket, mint a mcdonaldizáció különféle megnyilvánulásai. A fogalmi elemzés segít felszámolni a menzakultúra maradványait, hogy valódi választáson és ízlésen alapuló étkezéssé alakíthassuk.

Felhasznált irodalom

Adler, Alfred (1994): *Életünk jelentése* (ford. S. Nyírő József). Budapest: Kossuth.

András T. László & Kövecses Zoltán (1991): *Angol-magyar szlengszótár*. Budapest: Maecenas.

Bateson, G. & Jackson, D. D. & Haley, J. & Weakland, J. H. (1956): Towards a Theory of Schizophrenia. *Behavioural Science,* 1(4).

Baudrillard, Jean (1996): A szimulákrum elsőbbsége. In: Kiss Attila et al. (szerk.): *Testes könyv I*. Szeged: Ictus-JATE, 161–193.

Davidson, Donald (1984): What Methaphors Mean. In: *Truth & Interpretation*. Oxford: Clarendon Press, 245–264.

Frankfurt, Harry G. (2008): A hantáról (ford. Lukács Laura). *Nagyvilág*, 7. sz. 687–706.

Grice, Paul (2009): A társalgás logikája. http://philosophy.elte.hu/zvolenszky/grice.pdf (utolsó letöltés: 2009. április 7.).

Hasek, Jaroslav (1957): *Švejk* (ford. Réz Ádám). Budapest: Európa Könyvkiadó.

Heidegger, Martin (1989): *Lét és idő* (ford. Vajda Mihály és tsi.). Budapest: Gondolat.

Koestler, Arthur (2000): *Szellem a gépben* (ford. Makovecz Benjamin). Budapest: Európa Kiadó.

Kollár József (2001): Tükörország Narcissusai. In Kampis György & Ropolyi László (szerk.): *Evolúció és megismerés*. Budapest: Typotex.

Kövecses Zoltán (2005): *A metafora*. Budapest: Typotex.

March, James G. (2005): A szervezeti választás szemeteskosár-modellje (ford. Alex Balalázs és tsi.). In: *Szervezeti tanulás és döntéshozatal.* Budapest: Alinea Kiadó.

Mérő László (2000): *Mindenki másként egyforma.* Budapest: Tercium.

Pratkanis, Anthony & Aronson, Elliot (1992): *A rábeszélőgép* (ford. Vámos Miklós). Budapest: Ab Ovo.

Ritzer, George (1993): *The McDonaldization of Societ.* London: Pine Forge Press.

Ritzer, George (1998): *The McDonaldization Thesis: Explorations and Extensions*. London: SAGE Publications.

Schumpeter, Joseph A. (1942/1947/1950): *Capitalism, Socialism and Democracy.* NY: Harper and Brothers.

Tarski, Alfred (1990): Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása. In: *Bizonyítás és igazság* (ford. E. Bártfai lászló és tsi.). Budapest: Gondolat, 307–390.

Watzlawick, P. & Beavin, J. H. & Jackson, D. (1997): Az emberi kommunikáció pragmatikája. In: Lengyel Zsuzsa (szerk.): *Szociálpszichológia.* Budapest: Osiris, 1997, 56–69.

Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (ford. Gelléri András és tsi.). Budapest: Gondolat.

Zalta, Edward N., ed. (2009): The Definition of Lying and Deception, in Stanford Enciclopedia of Philosophy, http://plato.stanford.edu/entries/lying-definition/ (utolsó letöltés: 2009. április 7.)